

ΟΙ ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΛΕΞΕΙΣ* (του Κορνήλιου Καστοριάδη)

1. Φαντασία

Ποιο είναι το ίδιο του ανθρώπου; Τι είναι αυτό που μας διαφοροποιεί από τα ζώα; Επαναλαμβάνουν, εδώ και αιώνες, ότι είναι ο ορθός λόγος. Αρκεί όμως να προσέξουμε τη συμπεριφορά των άλλων γύρω μας αλλά και τη δική μας, για να αντιληφθούμε ότι αυτό δεν αληθεύει. Οι ατομικές και οι συλλογικές συμπεριφορές πολύ συχνά είναι παράλογες. Τα ζώα είναι πιο

“λογικά” από εμάς· δεν σκοντάφτουν, δεν τρώνε δηλητηριώδη μανιτάρια, κάνουν αυτό που πρέπει, για να συντηρηθούν και να αναπαραχθούν. Ποιο είναι το ίδιο του ανθρώπου; Είναι το πάθος και οι επιθυμίες; Ναι, πράγματι. Τα ζώα από ό,τι μπορούμε να ξέρουμε δεν έχουν πάθη ούτε πραγματικές επιθυμίες τα ζώα έχουν ένστικτα. Τι όμως συνιστά την ιδιαιτερότητα του πάθους και των επιθυμιών; Είναι ακριβώς το γεγονός ότι το πάθος και οι επιθυμίες -ο έρωτας, η δόξα, το κάλλος, η εξουσία, ο πλούτος- δεν είναι «φυσικά» αλλά φαντασιακά αντικείμενα.

Η φαντασία, λοιπόν, είναι το ίδιο του ανθρώπου. Η φαντασία μάς διαφοροποιεί από τα ζώα. Η φαντασία, ακόμη και εάν κλείσουμε τα μάτια και τα αυτιά, δεν αναχαιτίζεται. Υπάρχει πάντα μια εσωτερική ροή από εικόνες, ιδέες, αναμνήσεις, επιθυμίες, αισθήματα. Μια ροή που δεν μπορούμε να σταματήσουμε. Δεν μπορούμε καν να την ελέγξουμε, τουλάχιστον όχι πάντα. Κάποιες φορές το κατορθώνουμε, λίγο ως πολύ, προκειμένου να σκεφτούμε λογικά και συστηματικά. Αλλά ακόμη

και σ' αυτές τις περιπτώσεις, αναπάντεχες αναμνήσεις και επιθυμίες διακόπτουν τον στοχασμό μας. Η φαντασία μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο στην παραφροσύνη, στη διαστροφή, στην τερατωδία αλλά, επίσης, στην αυταπάρνηση και σε κάθε μεγαλειώδη δημιουργία. Χάρη στη φαντασία το ένστικτο έπαψε να είναι ο μοναδικός ρυθμιστής της συμπεριφοράς μας. Χάρη στη φαντασία μπορούμε να δημιουργούμε. Χάρη σ' αυτήν δημιουργήσαμε την τέχνη, την επιστήμη, τη φιλοσοφία. Η φαντασία δεν γνωρίζει όρια και κανόνες, ούτε ηθικούς και λογικούς νόμους. Πάντως, εάν είχαμε αφηθεί χωρίς περιορισμούς στη φαντασία, ασφαλώς δεν θα είχαμε επιβιώσει ως είδος. Ο άνθρωπος επιβίωσε ως είδος, επειδή δημιούργησε κοινότητες, κοινωνίες, θεσμούς, κανόνες που οριοθετούν και περιορίζουν τη φαντασία, αλλά και που συχνά επίσης την καταπνίγουν.

2. Φαντασιακό

Το ανθρώπινο ον υπάρχει μόνον ως κοινωνικό ον. Αυτό σημαίνει ότι ζει σε μια κοινωνία με θεσμούς, με νόμους, με ήθη, με έθιμα, κ.λπ. Ερώτημα: Από πού έρχονται αυτοί οι θεσμοί, οι νόμοι, τα έθιμα; Είναι αδύνατον να πούμε, όπως συχνά πίστευαν οι λαοί, ότι υπάρχει ένας δημιουργός, ένας νομοθέτης όλων αυτών. Σε μια ήδη θεσμισμένη κοινωνία, τα άτομα μπορούν να προτείνουν νόμους, κάποιους ιδιαίτερους νόμους. Τούτο όμως είναι δυνατόν να γίνει, επειδή υπάρχει ήδη ένα σύστημα νόμων, επειδή αυτά τα άτομα έχουν ζήσει ήδη σε μια κοινωνία με νόμους. Ένας συγγραφέας μπορεί να επινοήσει μια νέα λογοτεχνική μορφή και ένας περιθωριακός μια λέξη της αργκό. Αυτά είναι δυνατόν να γίνουν, επειδή υπάρχει ήδη η γλώσσα και η αργκό. Όμως ποιος θα μπορούσε μόνος του να δημιουργήσει εκ προοιμίου τη γλώσσα και να την επιβάλει στους υπόλοιπους; Και με ποια γλώσσα θα επικοινωνούσε;

Όλα αυτά -οι νόμοι, οι θεσμοί, τα ήθη, τα έθιμα, η γλώσσα- είναι συλλογικές δημιουργίες. Προσπάθησαν να ερμηνεύσουν την καταγωγή της κοινωνίας βάσει ενός συμβολαίου (το "κοινωνικό συμβόλαιο"). Όμως ένα συμβόλαιο προϋποθέτει άτομα κοινωνικά, τα οποία γνωρίζουν τι είναι ένα τέτοιο συμβόλαιο. Προσπάθησαν

επίσης να ερμηνεύσουν την καταγωγή της κοινωνίας με τους φυσικούς και τους βιολογικούς νόμους. Όμως κανένας φυσικός ή βιολογικός νόμος δεν μπορεί να ερμηνεύσει την καταγωγή των θεσμών, που είναι ένα καινούργιο φαινόμενο μέσα στο δημιουργημένο σύμπαν. Κανένας φυσικός και βιολογικός νόμος δεν απαντά στα ερωτήματα: Γιατί οι Εβραίοι δημιούργησαν τον μονοθεϊσμό; Γιατί οι Έλληνες δημιούργησαν τις δημοκρατικές πόλεις; Γιατί η Δύση δημιούργησε τον καπιταλισμό; Για να συλλάβουμε την ύπαρξη της ανθρώπινης κοινωνίας, καθώς επίσης τις αλλαγές της μέσα στον χρόνο αλλά και τις διαφορές της μέσα στον χώρο, πρέπει να δεχτούμε ότι αυτές οι ίδιες οι ανθρώπινες κοινότητες διαθέτουν μια χωρίς προηγούμενο δημιουργική ικανότητα. Αυτή τη δημιουργική ικανότητα μπορούμε να την ονομάσουμε: κοινωνικό φαντασιακό.

Το κοινωνικό φαντασιακό είναι η πηγή των θεσμών που ρυθμίζουν και οργανώνουν τη ζωή των ανθρώπων. Αυτό επίσης δημιουργεί κάτι πολύ σημαντικό: τις φαντασιακές κοινωνικές σημασίες. Οι φαντασιακές κοινωνικές σημασίες καθορίζουν τις αξίες της κοινωνίας δηλαδή καθορίζουν τι είναι καλό και τι κακό, τι είναι αληθές και τι ψευδές, τι είναι δίκαιο και τι άδικο. Οι φαντασιακές κοινωνικές σημασίες δίνουν νόημα στη ζωή των ατόμων και, τελικά, δίνουν νόημα ακόμη και στον θάνατο τους. Το κοινωνικό φαντασιακό δεν είναι σταθερό και αμετάβλητο. Αλλάζει. Και οι αλλαγές του δηλώνουν την ύπαρξη αλλαγών στην κοινωνία, το γεγονός δηλαδή ότι υπάρχει ιστορία της ανθρωπότητας. Το κοινωνικό φαντασιακό, άπαξ και δημιούργησε τους θεσμούς, μπορεί είτε να παραμείνει κατά κάποιον τρόπο σε λήθαργο (έτσι συμβαίνει στις πρωτόγονες, τις αρχαϊκές, τις παραδοσιακές κοινωνίες), είτε να προκαλέσει αλλαγές, λιγότερο ή περισσότερο γρήγορες (έτσι συμβαίνει στην εποχή μας, η οποία γνωρίζει έναν γρήγορο ρυθμό από ιστορικές μεταβολές, ανήκουστο στην μέχρι τώρα ιστορία της ανθρωπότητας).

3. Δημιουργία

Οι φιλόσοφοι έχουν αναρωτηθεί: Γιατί να υπάρχει κενό; Θα μπορούσε να μην υπάρχει τίποτα. Το ερώτημα αυτό, σε κάθε

περίπτωση, δεν έχει απάντηση. Ίσως μάλιστα να μην έχει καν νόημα. Υπάρχει όμως ένα άλλο ερώτημα που μας βασανίζει και δεν μπορεί παρά να μας βασανίζει: **Πώς γίνεται και υπάρχει μια τέτοια πολυμορφία πραγμάτων;** Και φυσικά δεν εννοώ μόνον την ποσοτική πολυμορφία. Πώς γίνεται και υπάρχει αυτή η απέραντη ποικιλία μορφών, από τη μη έμβια φύση, μέχρι τις πολυάριθμες ακαθόριστες μορφές ζωής, ακόμη και μέχρι τις μορφές που ακατάπαυστα η ανθρώπινη ιστορία παράγει και δημιουργεί; Έχει υποστηριχθεί ότι η δημιουργία είναι θεία πράξη. Δεν είναι θεία πράξη. Η δημιουργία είναι αυτό ακριβώς που χαρακτηρίζει το ον. Κάθε ον. Το παν υπόκειται συνεχώς σε αλλαγή και αναδημιουργία. Δεν μπορούμε να σκεφτούμε πως ό,τι παρουσιάζεται μπροστά μας είναι μια ατέρμων επανάληψη της ίδιας μορφής, διότι αμέσως ανακύπτει το ερώτημα: Μήπως, κάθε τι είναι καταδικασμένο να επαναλαμβάνει τις μορφές που έχουν ήδη υπάρξει από καταβολής χρόνου; Είναι όμως σαφές ότι υπάρχει ένας αληθινός χρόνος· ο χρόνος της μεταβολής. Και αληθινή μεταβολή είναι η ανάδυση νέων μορφών. Τα φαινόμενα, τα οποία παρατηρούμε μπροστά μας, προσπαθούμε να τα ερμηνεύσουμε μέσα από τη σχέση αιτίας-αποτελέσματος. Αυτές οι ερμηνείες είναι ασφαλώς πολύτιμες αλλά είναι πάντα μερικές. Γιατί; Διότι έχουν σημασία μόνον στις περιπτώσεις όπου τα φαινόμενα επαναλαμβάνονται (οι ίδιες αιτίες δίνουν τα ίδια αποτελέσματα), αλλά δεν μπορούν να ερμηνεύσουν τις περιπτώσεις όπου υπάρχει ανάδυση νέων μορφών.

Ας πάρουμε, για παράδειγμα, την περίπτωση της ζωής. Η βιολογία μας λέει ότι σε μίαν ορισμένη στιγμή, μέσα στον «πρωταρχικό χυλό» που υπήρχε στη γη, ένας μεγάλος αριθμός μορίων συνενώθηκε τυχαία και, στη συνέχεια, κάτω από ευνοϊκές συνθήκες -θερμοκρασίας, ακτινοβολίας, πίεσης- αναδύθηκαν μορφές ζωής. Αυτή όμως η απάντηση δεν στέκει. Γιατί; Διότι μια μορφή ζωής είναι κάτι άλλο από μίαν απλή συνένωση μορίων. Επί πλέον, πρόκειται για μια σύνθεση μορίων τελείως ιδιαίτερη ανάμεσα στα δισεκατομμύρια των δισεκατομμυρίων που θα μπορούσαν να συντεθούν. Είναι μια συνένωση που κατορθώνει να οργανώνεται, να συντηρείται, να αναπαράγεται. Το ίδιο ισχύει, με τρόπο πολύ πιο πυκνό και έντονο, στην ιστορία της

ανθρωπότητας. Η Ιστορία δεν είναι αποτέλεσμα συνδυασμού ίδιων στοιχείων. Η Ιστορία είναι δημιουργία νέων στοιχείων. Είναι δημιουργία της μουσικής, της ζωγραφικής, της τέχνης, της φιλοσοφίας, της δημοκρατίας. Και φυσικά δεν μπορούμε να εξηγήσουμε με τη σχέση αιτίας-αποτελέσματος τη μουσική του Μπαχ ή του Μπετόβεν. Αυτή η μουσική είναι μεγάλη, διότι είναι πρωτότυπη. Και λέγοντας πρωτότυπη, σημαίνει ότι ακριβώς δεν μπορούμε να την εξηγήσουμε.

4. Αυτονομία

Υπάρχει ανθρώπινη ελευθερία και σε τι συνίσταται; Ελευθερία δεν σημαίνει να κάνουμε ό,τι μας κατεβαίνει στο κεφάλι, ούτε, όπως νόμιζαν ορισμένοι φιλόσοφοι, να δρούμε χωρίς κίνητρα. Ελευθερία σημαίνει κατ' αρχάς να έχουμε διαύγεια απέναντι, σ' αυτό που σκεφτόμαστε και σ' αυτό που κάνουμε. Μπορούμε όμως να είμαστε ελεύθεροι, όταν ζούμε σε μια κοινωνία και κάτω από τον κοινωνικό νόμο; Θα διατυπώσω την απάντηση ως εξής: Μπορώ να είμαι ελεύθερος, εφόσον συμμετέχω στη διαμόρφωση αυτού του νόμου, εφόσον αποφασίζω ισότιμα μαζί με τους άλλους για τη δημιουργία αυτού του νόμου και, τέλος, εφόσον είμαι σύμφωνος με τον τρόπο που ο νόμος αυτός θεσμίστηκε. Για πολύ μεγάλο διάστημα οι ανθρώπινες κοινωνίες πίστευαν ότι τους νόμους και τους θεσμούς τους δεν τους είχαν δημιουργήσει οι ίδιες. Αλλά τότε ποιος; Οι θεοί, ο θεός, οι πρόγονοι. Σε τέτοιες συνθήκες αυτοί οι νόμοι και οι θεσμοί προφανώς θεωρούνται ιεροί. Αδύνατον να τους αμφισβητήσει κανείς. Πώς είναι δυνατόν να πω ότι ο νόμος που τον έχει δώσει ο θεός (αν ο θεός είναι η πηγή κάθε δικαίου) είναι άδικος;

Σε μια τέτοια κοινωνία, που θα την αποκαλέσουμε ετερόνομη - επειδή είναι υπόδουλη στους δικούς της θεσμούς - τα ίδια τα άτομα είναι ετερόνομα. Δεν μπορούν να σκεφτούν μόνα τους, εκτός από τελείως τετριμμένα και δευτερεύοντα θέματα. Δεν μπορούν να ελέγξουν κριτικά τη συμπεριφορά τους. Δεν μπορούν να κρίνουν τι είναι καλό και τι κακό, τι είναι δίκαιο και τι άδικο, τι είναι αληθές και τι ψευδές. Αυτή ήταν η μοίρα της κοινωνίας επί χιλιετίες. Κάποια στιγμή όμως έγινε μια ιστορική

ρήξη, η οποία άλλαξε την κατάσταση των πραγμάτων. Η ρήξη αυτή παρατηρείται για πρώτη φορά στην Αρχαία Ελλάδα (στις πόλεις που δημιούργησαν τη δημοκρατία και τη φιλοσοφία) και μετά, αφού μεσολάβησαν είκοσι αιώνες έκλειψης, ξαναξεκίνησε για δεύτερη φορά στη Δυτική Ευρώπη (με την Αναγέννηση, τον Διαφωτισμό, το μεγάλο δημοκρατικό κίνημα χειραφέτησης, το εργατικό κίνημα κ.λπ.). Αυτά τα κινήματα -με το πρόταγμα της αυτονομίας- δημιούργησαν τις κάποιες ελευθερίες που διαθέτει η κοινωνία, στην οποία ζούμε. Όμως το πρόταγμα της αυτονομίας, το οποίο έφθασε στο κορύφωμα του ανάμεσα στο 1750 και το 1950, επί του παρόντος μοιάζει να είναι εξουδετερωμένο. Σήμερα ζούμε σε μια κοινωνία, στην οποία η απάθεια, ο κυνισμός και η ανευθυνότητα ολοένα επεκτείνονται. Το κίνημα της αυτονομίας πρέπει να ξαναξεκινήσει και να προσπαθήσει να εγκαθιδρύσει μια αληθινή δημοκρατία. Μια δημοκρατία όπου όλοι θα συμμετέχουν στη ρύθμιση και τον καθορισμό των κοινωνικών δραστηριοτήτων. Και αυτό είναι το μόνο πολιτικό πρόταγμα, για το οποίο αξίζει τον κόπο να εργαστούμε και να αγωνιστούμε.

***Τέσσερις λέξεις:** Φαντασία, Φαντασιακό, Δημιουργία, Αυτονομία. Τέσσερις έννοιες-κλειδιά στο έργο του Κορνηλίου Καστοριάδη. Αυτές τις τέσσερις λέξεις τις “παρουσίασε” ο ίδιος στη γαλλική τηλεόραση -στην καθημερινή εκπομπή *Inventer Domain* του δημοσίου και με εκπαιδευτικό χαρακτήρα σταθμού *La Cinquième*-, σε τέσσερις συνεχείς ημέρες (2,3,4,5.12.1996). Τέσσερις λέξεις, τέσσερις εκπομπές διάρκειας τεσσάρων λεπτών κάθε μία, κάθε εκπομπή για μία λέξη. Αυτό εδώ το κείμενο είναι η μετάφραση, με ελάχιστες συντομεύσεις, των τεσσάρων εκπομπών, από το βιβλίο “Είμαστε η Ιστορία μας”, του Κ.Καστοριάδη

Πηγή: eagainst.com

Φωτογραφία: Κορνήλιος Καστοριάδης, βικιπαίδεια